

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Εξειδίκευσης του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας
του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης σε συνεργασία με το ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος –
Ινστιτούτο Πληροφορικής και Τηλεπικοινωνιών με τίτλο: «Εξειδίκευση στις Τ.Π.Ε. και
Ειδική Αγωγή – Ψυχοπαιδαγωγική της ένταξης»

**Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΕΙΚΑΣΤΙΚΗΣ ΘΕΡΑΠΕΙΑΣ ΣΕ ΠΑΙΔΙΑ
ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΜΕ ΔΙΑΧΥΤΗ
ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΔΙΑΤΑΡΑΧΗ**

**THE EFFECT OF ART THERAPY ON PRESCHOOL AND SCHOOL-
AGED CHILDREN WITH PERVASIVE DEVELOPMENTAL
DISORDER**

της

Μαρίας Μπίσια

Μεταπτυχιακή διατριβή που υποβάλλεται

Στην τριμελή επιτροπή για την απόκτηση του μεταπτυχιακού τίτλου του

Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών Εξειδίκευσης

του Τ.Ε.Φ. – Δ.Π.Θ. σε συνεργασία με το Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. Δημόκριτος – Ινστιτούτο

Πληροφορικής και Τηλεπικοινωνιών

Με τίτλο: «Εξειδίκευση στις Τ.Π.Ε. και Ειδική Αγωγή – Ψυχοπαιδαγωγική της Ένταξης»

Εγκεκριμένο από την τριμελή επιτροπή:

1 η Επιβλέπουσα: Δρ. Ζαχαρούλα Ταβουλάρη, Συνεργαζόμενη Ερευνήτρια
Ι.Π.Τ.Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. "ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ"

2 η Επιβλέπουσα: Δρ. Ζωή Καραμπατζάκη, Συνεργαζόμενη Ερευνήτρια
Ι.Π.Τ.Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. "ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ"

3 ος Επιβλέπων: Δρ. Διονύσιος Λουκέρης, Συνεργαζόμενος Ερευνητής
Ι.Π.Τ.Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. "ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ"

Αθήνα 2022

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα βιβλιογραφική μελέτη προσεγγίζεται η αποτελεσματικότητα της χρήσης της εικαστικής θεραπείας σε παιδιά προσχολικής και σχολικής ηλικίας, με διαταραχή αυτιστικού φάσματος [ΔΑΦ]. Ο αυτισμός είναι μια διάχυτη νευρολογική αναπτυξιακή διαταραχή η οποία χαρακτηρίζεται από τέσσερις ελλειμματικές περιοχές: αισθητηριακή, κοινωνική επικοινωνία, κοινωνική αλληλεπίδραση και φαντασία. Οι σύγχρονες προσεγγίσεις στον χώρο της εκπαίδευσης και της ψυχικής υγείας υποστηρίζουν την χρήση εναλλακτικών θεραπειών, όπως η εικαστική θεραπεία, στην αντιμετώπιση αυτών των ελλειμμάτων. Η εικαστική θεραπεία είναι μία ολοκληρωμένη ψυχοθεραπευτική μέθοδος, που εμπλουτίζει τη ζωή των ατόμων μέσω της ενεργού καλλιτεχνικής δημιουργίας μέσα σε ένα ασφαλές θεραπευτικό πλαίσιο. Τα ερευνητικά ερωτήματα που τίθενται είναι μεταξύ Εικαστικής Θεραπείας και Διαταραχής Αυτιστικού Φάσματος [ΔΑΦ]. Συγκεκριμένα ποια είναι η συμβολή της εικαστικής θεραπείας ως διαδικασία παρέμβασης σε ένα παιδί με ΔΑΦ; Επίσης αναζητήθηκε στα παιδιά προσχολικής και σχολικής ηλικίας με ΔΑΦ ο συσχετισμός ανάμεσα στην ατομική εικαστική θεραπεία και στην ανάπτυξη της συγκέντρωσης καθώς και στην βελτίωση των επικοινωνιακών δεξιοτήτων. Μέσα από την παρούσα μελέτη διαφαίνεται ότι η εικαστική θεραπεία είναι μια αποτελεσματική και συμπληρωματική θεραπευτική προσέγγιση για την βελτίωση των ικανοτήτων των παιδιών με ΔΑΦ.

Λέξεις κλειδιά: διαταραχές αυτιστικού φάσματος, προσχολική ηλικία, μαθητές/τριες πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, εικαστικές τέχνες, ζωγραφική, εικαστική θεραπεία

5. Συμπεράσματα - Συζήτηση

Στην παρούσα βιβλιογραφική μελέτη που προηγήθηκε επιχειρήθηκε να μελετηθούν η συμβολή της εικαστικής θεραπείας στην διαδικασία παρέμβασης στα παιδιά με ΔΑΦ και ο συσχετισμός ανάμεσα στην ατομική εικαστική θεραπεία και στην ανάπτυξη της συγκέντρωσης καθώς και στην βελτίωση των επικοινωνιακών δεξιοτήτων παιδιών προσχολικής και σχολικής ηλικίας με ΔΑΦ.

Αρχικά κατανοήθηκε η φύση της διαταραχής του αυτισμού, η οποία σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, αποτυπώνεται σε όλα τα επίπεδα ανάπτυξης του παιδιού. Παρουσιάζει, ωστόσο, μεγάλο ενδιαφέρον το εύρημα, σύμφωνα με το οποίο η ανάγκη για ενασχόληση με τα εικαστικά υλικά για τα παιδιά με αυτισμό είναι η ίδια σε σύγκριση με τα παιδιά τυπικής ανάπτυξης. Τα σχέδιά τους είναι το ίδιο ευέλικτα, αλλά ακολουθούν ορισμένους περιορισμούς, δυσκολευόμενα να προσαρμοστούν σε νέα υλικά και μεθόδους. Βρέθηκε επίσης ότι η θεματολογία της ζωγραφιάς ενός παιδιού με ΔΑΦ σχετίζεται με τον τρόπο που αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και τις δυσκολίες του, ενώ μέσα από τα σχέδιά του διαφαίνονται οι γνωστικές και αισθητικές ικανότητές του.

Αναφορικά με τη συμβολή της εικαστικής θεραπείας στην διαδικασία παρέμβασης στα παιδιά με ΔΑΦ, έχει σημαντικό ενδιαφέρον ο ρόλος που διαδραματίζει ο θεραπευτής ως ο κυριότερος αρωγός στην εικαστική θεραπευτική διαδικασία. Ο ρόλος του δεν περιορίζεται στην ενίσχυση της έκφρασης του συναισθήματος του παιδιού, αλλά εκτείνεται στο να υποστηρίξει το παιδί στη συναισθηματική αναγνώριση και διαχείριση των συναισθημάτων, διασφαλίζοντάς του ένα ασφαλές περιβάλλον.

Τα ευρήματα της μελέτης ως προς την σχέση της εικαστικής θεραπείας με την καλλιέργεια των δεξιοτήτων των παιδιών με αυτισμό, έχουν εξαιρετικό ενδιαφέρον. Πιο συγκεκριμένα, βρέθηκε ότι η εκπαίδευση μέσω των εικαστικών τεχνών βοηθά τα παιδιά με αυτισμό να αναπτύξουν δημιουργικές συμπεριφορές που μπορούν να χρησιμοποιήσουν σε κάθε τομέα. Τομείς όπως η συγκέντρωση της προσοχής και η κοινωνική συμπεριφορά φαίνεται ότι επηρεάζονται ιδιαίτερα θετικά από την εικαστική θεραπεία, επιτρέποντάς τους να είναι περισσότερο λειτουργικοί στη

καθημερινότητα τους, στο σπίτι και το σχολείο, καθώς μαθαίνουν να αλληλεπιδρούν με τους συνομηλίκους και τα μέλη της οικογένειας με πιο θετικούς τρόπους, να ρυθμίζουν καλύτερα τα συναισθήματά τους και να αναπτύσσουν αυτοπεποίθηση. Είτε μέσω της ατομικής, είτε μέσω της ομαδικής εικαστικής θεραπείας βρέθηκε επίσης ότι το παιδί με ΔΑΦ εξοικειώνεται με διαφορετικά υλικά, ενισχύοντας τις ικανότητες αισθητηριακής επεξεργασίας και αναπτύσσει δεξιότητες αυτορρύθμισης, απολαμβάνοντας παράλληλα την ευχαρίστηση της δημιουργικής διαδικασίας.

Από την εξαγωγή συμπερασμάτων της παρούσας μελέτης δεν πρέπει επίσης να παραληφθεί η διαπίστωση της αποτελεσματικότητας που φαίνεται να έχουν οι ομαδικές συναντήσεις εικαστικής θεραπείας στις οικογένειες των παιδιών με αυτισμό. Μέσα από αυτές τα μέλη της οικογένειας αποκτούν μια σαφέστερη κατανόηση του τρόπου διάγνωσης της διαταραχής, του αντίκτυπου που αυτή έχει στην καθημερινότητα όλων, ενώ παράλληλα ενθαρρύνονται να εφεύρουν στρατηγικές αντιμετώπισης και καλλιέργειας προσωπικών και κοινωνικών δεξιοτήτων.

Συνοψίζοντας, από τα ευρήματα της παρούσας μελέτης γίνεται κατανοητό ότι ο αυτισμός και η τέχνη στη θεραπεία είναι δύο επιστημονικά πεδία που, παρά το γεγονός ότι διερευνώνται ακόμη από τους επιστήμονες, φαίνεται πως είναι πλήρως συνυφασμένα και αλληλοσυμπληρώνονται. Δυστυχώς, η τεκμηρίωση της εικαστικής θεραπείας μέσα από εμπειρικά δεδομένα ως αποτελεσματική μέθοδος παρέμβασης στον αυτισμό είναι ελλιπής. Οι περισσότερες μελέτες είναι αναδρομικές και επικεντρώνονται κυρίως στον αισθησιοκινητικό και γνωστικό τομέα, αγνοώντας συνήθως τις ψυχοσυναισθηματικές πτυχές της διαταραχής. Ως εκ τούτου, προκύπτουν ορισμένες αμφισβητήσεις ως προς την εφαρμογή της, καθώς δεν υπάρχουν αρκετές ποσοτικές μελέτες στο συγκεκριμένο θέμα ενώ πολλές θεραπευτικές τεχνικές αλληλεπικαλύπτονται.

Μελετώντας τη βιβλιογραφία παρατηρήθηκε ότι μια σημαντική δυσκολία για την συλλογή εμπειρικών δεδομένων στο πεδίο της ΔΑΦ είναι η μεταβλητότητα που υπάρχει εντός του φάσματος του αυτισμού. Αυτή η ετερογένεια καθιστά δύσκολη την διενέργεια ποσοτικών αναλύσεων σε πολλαπλές μεταβλητές που εμφανίζει κάθε παιδί με αυτισμό. Η συνοσηρότητα της διαταραχής και οι δυσκολίες που

παρατηρούνται κατά τη θεραπευτική παρέμβαση των παιδιών, δυσχεραίνουν επίσης την διεξαγωγή ερευνών ευρείας κλίμακας. Ως εκ τούτου, είναι σημαντικό να μην αγνοούνται ποιοτικά δεδομένα που αναδύονται ακόμα και από μεμονωμένες περιπτωσιολογικές μελέτες (case studies). Άλλωστε, τέτοιου είδους μελέτες είναι επωφελείς για να συγκεντρωθεί περισσότερη γνώση για μια ελάχιστα γνωστή κατάσταση. Είναι επίσης χρήσιμες για τη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο ένα άτομο ή ένα πρόγραμμα αλλάζει με την πάροδο του χρόνου και των παρεμβάσεων.

Μέσω της παρούσας έρευνας, εμπλουτίζεται η ελληνική βιβλιογραφία σχετικά με τη συμβολή της εικαστικής θεραπείας σε παιδιά με αυτισμό, καθώς είναι γεγονός ότι τα στοιχεία για την θεραπευτική αυτή προσέγγιση, ιδιαίτερα στην χώρα μας, είναι ελλιπή έως ανύπαρκτα. Η συγκεκριμένη έρευνα μπορεί να προσφέρει στα δρώμενα των επιστημονικών κλάδων που άπτονται του ερευνητικού αντικειμένου που μελετάται, ενώ είναι σημαντικό για τις μελλοντικές έρευνες να προσδιοριστούν οι παράμετροι που ενδέχεται να επηρεάζουν την αποτελεσματικότητα της εικαστικής θεραπείας και να αναλυθούν επαρκώς.

Τυχόν διακυμάνσεις στην διάρκεια, τη συχνότητα, την ένταση της παρέμβασης, μπορεί να οδηγήσουν σε διαφορετικά αποτελέσματα, όπως επίσης το θεωρητικό και κλινικό υπόβαθρο των εικαστικών θεραπειών, καθώς και η προηγούμενη τους εμπειρία. Θα ήταν επίσης ωφέλιμο εάν η περίοδος παρακολούθησης των παιδιών μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης παρατεινόταν, ώστε τα αποτελέσματα να αξιολογούνταν και στο επόμενο ένα έτος ή περισσότερο μετά το τέλος της εικαστικής θεραπείας. Αν και, στην πραγματικότητα, αυτό είναι ένα δύσκολο εγχείρημα, διερευνώντας τις μακροχρόνιες επιπτώσεις της εικαστικής θεραπευτικής προσέγγισης θα βοηθούσε να κατανοηθεί αν συνέβησαν πραγματικές αλλαγές στα παιδιά.

Τέλος, προτείνεται οι μελλοντικές έρευνες να εστιάσουν, όχι μόνο στα αποτελέσματα της εικαστικής θεραπευτικής διαδικασίας στην αντιμετώπιση του αυτισμού και στις απόψεις των εικαστικών θεραπειών, αλλά και στην ακρόαση της φωνής των ίδιων των παιδιών με αυτισμό και στην διερεύνηση των προσωπικών τους εμπειριών και των σκέψεών τους για τις εικαστικές τέχνες. Ιδανικά, μεγάλο μέρος αυτών των ερευνών θα μπορούσε να διεξαχθεί από αυτιστικούς καλλιτέχνες, οπότε και το

ενδιαφέρον θα μετατοπιζόταν προς το πρότυπο της νευροδιαφορετικότητας. Παράλληλα, ο τρόπος που αντιμετωπίζονται τα άτομα με αυτισμό ίσως να άλλαζε, καθώς η ενεργή ακρόαση των δικών τους προοπτικών, θα προσέθετε αξία στις προσωπικές τους εμπειρίες, σε αντίθεση με την προσπάθεια της κοινωνίας ως τώρα να 'διορθώσει' τα χαρακτηριστικά τους.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

Αρχοντάκη, Ζ. & Φιλίππου, Δ. (2010). *205 Βιωματικές ασκήσεις για την εμπύχωση ομάδων ψυχοθεραπείας, κοινωνικής εργασίας, εκπαίδευσης*. Αθήνα: Καστανιώτη

Attwood, T. (2005). *Παιδιά με ιδιαιτερότητες στη γλωσσική ανάπτυξη και την κοινωνική αλληλεπίδραση. Σύνδρομο Asperger: Οδηγός ανίχνευσης και αντιμετώπισης για νηπιαγωγούς, δασκάλους και γονείς*. Αθήνα: Σαββάλας

Γκονέλα, Ε. (2006). *Αυτισμός, Αίνιγμα και πραγματικότητα, από τη θεωρητική εκπαίδευση στην παρέμβαση*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Βιβλίου Οδυσσέας

Γρούϊος, Γ. (2013). *Θεραπείες Μέσω Τέχνης Από Τη Θεωρία Στην Πράξη*, 2η Επιστημονική Διημερίδα. Οι τέχνες ως θεραπευτικό μέσο και διαγνωστικό εργαλείο. Θεσσαλονίκη

De Botton A. & Armstrong, J. (2014). *Η τέχνη ως θεραπεία*. Αθήνα: Πατάκη

Faherty, C. (2014). *Τι σημαίνει για μένα; Ένα βιβλίο εργασίας που εστιάζει στην αυτογνωσία και σε μαθήματα ζωής για το παιδί ή το νέο άτομο με Αυτισμό Υψηλής Λειτουργικότητας ή Σύνδρομο Asperger*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Κάκουρος Ε. & Μανιαδάκη Κ. (2006). *Ψυχοπαθολογία Παιδιών και Εφήβων: Αναπτυξιακή Προσέγγιση*. Αθήνα: Τυπωθήτω

Κάκουρος, Ε. & Μανιαδάκη, Κ. (2012). *Διαταραχή ελλειμματικής προσοχής-Υπερκινητικότητα: Θεωρητικές προσεγγίσεις και θεραπευτική αντιμετώπιση*. Αθήνα: Τυπωθήτω

Κλεφτάρας, Γ. & Καΐλα, Μ. (2009). *Από την ψυχοπαθολογία στο νόημα της ζωής*. Αθήνα: Πεδίο

Μπαμπινιώτης, Γ. (2006) *Λεξικό της Νέας ελληνικής γλώσσας με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας ΕΠΕ

Rubin, J. A. (2009). *Θεραπεύοντας παιδιά μέσα από τη τέχνη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Seretopoulos, K., Lamnisis, D & Giannakou, K. (2020). Η επιδημιολογία των διαταραχών του φάσματος του αυτισμού. *Archives of Hellenic Medicine*, 37(2),169-180

Στασινός, Δ. (2013). *Η Ειδική Εκπαίδευση 2020. Για μια Συμπεριληπτική ή Ολική Εκπαίδευση στο Νέο-Ψηφιακό Σχολείο με Ψηφιακούς Πρωταθλητές*. Αθήνα: Παπαζήση

Φιλίππου, Δ. & Καραντάνα, Π. (2010). *Ιστορίες για να ονειρεύεσαι...Παιχνίδια για να μεγαλώνεις...Για εμπύχωση βιωματικών ομάδων προσωπικής ανάπτυξης*. Αθήνα: Καστανιώτη

Ξενόγλωσση

Aach-Feldman, S. and Kunkle-Miller, C. (2001) 'Developmental Art Therapy.' In J. A. Rubin (ed.) *Approaches to Art Therapy: Theory and Technique* (2nd ed). Philadelphia, PA: Brunner - Routledge.

Abelenda, J., Mailloux, Z. & Roley, S. S. (2015). Dyspraxia in Autism Spectrum Disorders: Evidence and Implications. *American Occupational Therapy Association*, 38(3), 1-4

Aigen, K. (2014). *The study of Music Therapy*. New York: Taylor and Francis.

Atkins, S. S. (2002). *Expressive Arts Therapy: Creative Process in Art and Life*. New York: Parkway Publishers

Bacon, E. C., Courchesne, E., Barnes, C. C., Cha, D., Pence, S., Schreibman, L., Stahmer, A. C & Pierce, K. (2018). Rethinking the idea of late autism spectrum disorder onset. *Development and Psychopathology*, 30(2), 553-569.

Banaschewski, T., Coghill, G. & Zuddas, A. (2018). *Oxford Textbook of Attention Deficit Hyperactivity Disorder*. Oxford: Oxford University Press

Barkley, R.A. (2014). *Attention-Deficit Hyperactivity Disorder: A Handbook for Diagnosis and Treatment*. New York: Guilford Publications

Baio, J., Wiggins, L., Christensen, D. L., Maenner, M. J., Daniels, J., Warren, Z., Kurzius-Spencer, M., Zahorodny, W., Rosenberg, C.R., White, T., Durkin, M. S., Imm, P., Nikolaou, L., Yeargin-Allsopp, M., Lee, L.C., Harrington, R., Lopez, M., Fitzgerald, R.T., Hewitt, A., Pettygrove, S., Constantino, J. N., Vehorn, A., Shenouda, J., Hall-Lande, J., Van Naarden Braun, K. & Dowling, N. F. (2018). Prevalence of autism spectrum disorder among children aged 8 years – autism and developmental disabilities monitoring network. *MMWR Surveillance Summaries*, 67:1–23

Booth, T. & Ainscow, M. (2011) *Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools*. Centre for Studies on Inclusive Education, Bristol.

Byers, J. G. (2016). Expressive Arts in Play Therapy. In K. O' Connor, C. E. Schaefer, L. D. Braverman, *Handbook of Play Therapy*. USA: John Wiley & Sons, Inc.

Case, C. & Dalley, T. (2004). *The Handbook of Art Therapy*. New York: Brunner - Routledge

Charman, T. (2010). Developmental approaches to understanding and treating autism. *Folia Phoniatica et Logopaedica*, 62, 166–177

Cox Barry, N.C. and Carol, T. (1995). *Telling without talking: Art as a window into the world of multiple personalities*. New York: W.W. Norton and Company

Di Renzo, M., Marini, C., Bianchi di Castelbianco, F., Racinaro, L., Rea, M. (2017). Correlations between the Drawing Process in Autistic Children and Developmental Indexes. *Journal of Psychology & Psychotherapy*, 7: 291. doi: 10.4172/2161-0487.100029

Dissanayake, E. (2002). *What is art for?* Washington: University of Washington Press

Drewes, A.A., Schaefer, C. E. (2016). The Therapeutic Powers of Play. In K. O'Connor, C. E. Schaefer, L. D. Braverman, *Handbook of Play Therapy*. USA: John Wiley & Sons, Inc.

Durrani, H. (2014). Facilitating attachment in children with autism through art therapy: A case study. *Journal of Psychotherapy Integration*, 24(2):99

Edwards, D. (2014). *Art Therapy*. Thousand Oaks: Sage Publications

Elbrecht, C. (2018). Healing Trauma with Guided Drawing: A Sensorimotor Art Therapy Approach to Bilateral Body Mapping.

Eliassen, M., Tolstrup, J.S., Nybo Andersen, A.M., Gronbaek, M., Olsen, J., Strandberg-Larsen, K. (2010). Prenatal alcohol exposure and autistic spectrum disorders—a population-based prospective study of 80,552 children and their mothers. *International Journal of Epidemiology*, 39(4), 1074–1081

Ekman, P. (2003). *Emotions revealed*. New York: Henry Hold Publishers

Emery, M. J. (2004). Art Therapy as an Intervention for Autism. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*, 21(3), 143-147

Epp, K., M. (2008). Outcome-Based Evaluation of a Social Skills Program Using Art Therapy and Group Therapy for Children on the Autism Spectrum. *Children & Schools*, 30 (1), 27 - 36

Evans, K. & Dubowski, J. (2007). *Art Therapy with Children on the Autistic Spectrum: Beyond Words*. Jessica Kingsley Publishers.

Famitafreshi, H. & Karimian, M. (2018). Overview of the recent advances in pathophysiology and treatment for autism. *CNS Neurological Disorders - Drug Targets*, 17:590-594

French, L., & Klein, R. (2012). *Therapeutic practice in schools: Working with the child within: a clinical workbook for counsellors, psychotherapists and arts therapists*. London: Routledge

Gantt, L., & Tabone, C. (1998). *Formal Elements Art Therapy Scale: The rating manual*. Morgantown, WV: Gargoyle Press.

Gardner, H., Kleiner, F. S. & Mamiya, C. J. (2004). *Art through Ages*. California: Wadsworth Publishing

Geurts, B., Kissine, M. & Van Tiel, B. (2019). *Pragmatic reasoning in autism*. In *Thinking, Reasoning and Decision Making in Autism*. Psychology Press DOI: 10.4324/9781351060912-6

Gialloreti, L. E., Mazzone, L. Benvenuto, A., Fasano, A., Alcon, A. G., Kraneveld, A., Moavero, R., Raz, R., Riccio, M., P., Siracusano, M., Zachor, D. A., Marini, M. & Curatolo, P. (2019). Risk and Protective Environmental Factors Associated with Autism Spectrum Disorder: Evidence-Based Principles and Recommendations. *Journal of Clinical Medicine*, 8, 217; doi:10.3390/jcm8020217

Di Renzo, M., Marini, C., Bianchi di Castelbianco, F., Racinaro, L., & Rea, M. (2017). Correlations between the Drawing Process in Autistic Children and Developmental Indexes. *Journal of Psychology & Psychotherapy*, 7(291), 2161-0487.

Glassman, E.L. & Prasad, S. (2013). Art therapy in schools: Its variety and benefits. In: P. Howie, S. Prasad, & J. Kristel (Eds.). *Using art therapy with diverse populations: Crossing cultures and abilities*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers

Goucher, C. (2012). Art therapy: Connecting and communicating. *Play-based interventions for children and adolescents with autism spectrum disorders*, 295-315.

Gough, D., Thomas, J. & Oliver, S. (2012). Clarifying differences between review designs and methods. *Systematic Reviews*, 1(1)

Gussak, D. & Rosal, M. L. (2016). *The Wiley handbook of art therapy*. Chichester, England: Wiley Blackwell

Habib, H., A. & Ali, U. (2020). Utilization of Art Therapy with Children with ADHD Co-Morbid Intellectual Disability for Decreasing Inattention. *Sir Syed Journal of Education & Social Research*, 3(4), 71-76 DOI:10.36902/sjesr-vol3-iss4-2020(71-76)

Hamidreza Khoshnezhad, E., Somayeh E., Shabahang, J., Soroor, S. & Shahab, P. (2021). A Comparative Study the Effect of Painting and Storytelling on Children's Sleep with Autism. *Annals of R.S.C.B.*, 25(3), 398 - 408

- Henley, D. (1997). Expressive arts therapy as alternative education: Devising a therapeutic curriculum. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*, 14(1), 15-22
- Hill, A. P, Zuckerman, K. E, Eric, F. (2014). Epidemiology of Autism Spectrum Disorders. In: Handbook of Autism and Pervasive Developmental Disorders. 4th ed (Eds FR Volkmar, SJ Rogers, R Paul, KA Pelphrey):57-96. Hoboken, NJ: Wiley
- Hinz, L, & Lusebrink, V. (2009). *Expressive Therapies Continuum: A Framework for Using Art in Therapy*. New York: Routledge
- Hogan, S. (2015). *Art Therapy Theories: A Critical Introduction*. London: Routledge
- Irdamurni, N. &, Farida Mayar, A. (2021). Finger Painting Effectiveness to Improve Sitting Tolerance of Children with Autism. *Journal of ICSAR ISSN*, 5 (2): 28-30
- Jeste, S. S. (2011). The neurology of autism spectrum disorders. *Current Opinion in Neurology*, 24, 132–139
- Kaat, A.J., Gadow, K.D. & Lecavalier, L. (2013). Psychiatric symptom impairment in children with autism spectrum disorders. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 41 (6), 959–96
- Karst, J. S. & Van Hecke, A. V. (2012). Parent and Family Impact of Autism Spectrum Disorders: A Review and Proposed Model for Intervention Evaluation. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 15 (3), 247-77
- Kearns, D. (2004). Art Therapy with a Child Experiencing Sensory Integration Difficulty. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*, 21(2), 95-101
- Kerr, C. (2015). *Multicultural family art therapy*. New York: Routledge
- Khoshnezhad, H., E., Somayeh, E., Shabahang, J., Soroor, S. & Shahab, P. (2021). A Comparative Study the Effect of Painting and Storytelling on Children's Sleep with Autism. *Annals of R.S.C.B.*, 25 (3), 398 – 408.
- Kim, Y. S & Leventhal, B. L. (2015). Genetic epidemiology and insights into interactive genetic and environmental effects in autism spectrum disorders. *Biological Psychiatry*, 77, 66–74

Kim, S. H., Paul, R., Tager-Flusberg, H., & Lord, C. (2014). Language and communication in autism. In 'Handbook of autism and pervasive developmental disorders. Hoboken, NJ: Wiley

Kramer, E. (1971). *Art as Therapy with Children*. New York, NY: Schocken.

Kuo, N.C. (2015). Using an Antecedent Art Intervention to Improve the Behavior of a Child with Autism. *Art Therapy*, 32(2):54-59 DOI:10.1080/07421656.2015.1028312

Liebmann, M. (2008). *Art Therapy for Groups: A Handbook of Themes and Exercises*. London: Routledge

Lusebrink, V.B. (2004). Art therapy and the brain: An attempt to understand the underlying processes of art expression in therapy. *Art Therapy*, 21, 125-135

Lyall, K., Croen, L., Daniels, J., Fallin, M. D., Ladd-Acosta, C., Lee, B. K., Park, B. Y., Snyder, N. W., Schendel, D., Volk, H., Windham, G. C. & Newschaffer, C. (2017). The changing epidemiology of autism spectrum disorders. *Annual Review of Public Health*, 38, 81–102

Lyall, K., Schmidt, R.J. & Hertz-Picciotto, I. (2014). Maternal lifestyle and environmental risk factors for autism spectrum disorders. *International Journal of Epidemiology*, 43(2), 443-464

Malchiodi, C. (2012). *Art Therapy and Health Care*. New York/London: Guilford Press

Malchiodi, C. (2007). *The Art Therapy Sourcebook*. New York: McGraw-Hill

Malley, S. M. (2014). *Students with disabilities and the core arts standards: Guiding principles for teachers*. Washington, US: International Organisation on Arts and Disability

Martin, N. (2009). *Art as an Early Intervention Tool for Children with Autism*. London: Jessica Kingsley Publishers

May, T., Sciberras, E., Hiscock, H., & Rinehart, N. (2016). The Comorbid Diagnosis of ASD and ADHD: Clinical and Neuropsychological Perspectives. In *Handbook of Assessment and Diagnosis of Autism Spectrum Disorder* (pp. 259-284). Springer International Publishing

- Molina, S. S., Muñoz-Luna, R. & Jurado-Navas, A. (2017). Working Through the Senses: Art Therapy for Autism Spectrum Disorders Students. *Huria Journal*, 24: 64 – 73.
- Moon, B. (2007). *The Role of Metaphor in Art Therapy: Theory, Method, and Experience*. Springfield: Charles C Thomas Publisher
- Moustakas, C. E. (1953). *Children in Play Therapy*. New York: Ballantine Books
- Naumburg, M. (1958). Art Therapy: Its scope and Function. In E.F. Hammer (ed.) 'Clinical Application of Projective Drawings. Springfield: C.C Thomas
- Nguyen, M. A. (2015). Art Therapy – A Review of Methodology. *Dubna Psychological Journal*, 4: 29-43
- Parham, D. & Sabatos-Devito, M. (2014). Sensory Features in Autism Spectrum Disorders. In 'Handbook of Autism and Pervasive Developmental Disorders', Fourth Edition. Edited by Fred R. Volkmar, Sally J. Rogers, Rhea Paul, and Kevin A. Pelphrey. USA: John Wiley & Sons, Inc
- Oster, G. D., & Crone, P. G. (2004). *Using Drawings in Assessment and Therapy: A Guide for Mental Health Professionals*. New York: Brunner-Routledge
- Parker, N. & O'Brien, P. (2011). Play Therapy: Reaching the Child with Autism. *International Journal of Special Education*, 26 (1): 80 – 87.
- Piaget, J. (1969). *The psychology of the child*. New York: Basic Books
- Robbins, A. (2000). *The artist as therapist*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Roley, S. S., Mailloux, Z., Parham, L. D., Schaaf, R. C., Lane, C. J., & Cermak, S. (2015). Sensory integration and praxis patterns in children with autism. *American Journal of Occupational Therapy*, 69(1): 6901220010. doi: 10.5014/ajot.2015.012476. PMID: 25553746.
- Roux, A. M., Rast, J. E., Anderson, K. A. & Shattuck, P. T. (2017). *National Autism Indicators Report: Developmental Disability Services and Outcomes in Adulthood*. Philadelphia, PA: Life Course Outcomes Program, A.J. Drexel Autism Institute

Rubin, J.A. (2011). *The art of art therapy: What every art therapist needs to know*. New York: Routledge

Safran, D. S. (2002). *Art therapy and AD/HD: Diagnostic and therapeutic approaches*. Jessica Kingsley Publishers

Sampurno, M. B. T. (2018). A Case Study of Therapeutic Process Autistic Children As Performing Art In Indonesia. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research, 277*: 41 – 44. International Conference on Science, Technology, Education, Arts, Culture and Humanity (STEACH 2018).

Schore, A. (2003). *Affect regulation and the repair of the self*. New York: Norton

Schweizer, C., Knorth, E. J., & Spreen, M. (2014). Art therapy with children with Autism Spectrum Disorders: A review of clinical case descriptions on 'what works.' *The Arts in Psychotherapy, 41*(5), 577–593. <https://doi.org/10.1016/J.AIP.2014.10.009>

Schweizer, C., Spreen, M., & Knorth, E. J. (2017). Exploring what works in art therapy with children with autism: Tacit knowledge of art therapists. *Journal of the American Art Therapy Association, 34* (4), 183-191. doi: 10.1080/07421656.2017.1392760

Schweizer, C., Knorth, E. J., Van Yperen, T. A. & Spreen, M. (2020). Evaluation of 'Images of Self', an art therapy program for children diagnosed with Autism Spectrum Disorders (ASD). *Children and Youth Services Review, 116*, [105207]. <https://doi.org/10.1016/j.chilyouth.2020.105207>

Silverstein, L. B. & Layne, S. (2010). *What is arts integration*. Washington, DC: The Kennedy Center for the Performing Arts

Simonoff, E., Pickles, A., Charman, T., Chandler, S., Loucas, T. & Baird, G. (2008). Psychiatric disorders in children with autism spectrum disorders: prevalence, comorbidity, and associated factors in a population-derived sample. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 47*, 921–929.

Smitheman-Brown, V., & Church, R. (1996). Mandala drawings: Facilitating creative growth in children with ADD or ADHD. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association, 13*(4), 252-262.

Stevens, T., Peng, L., & Barnard-Brak, L. (2016). The comorbidity of ADHD in children diagnosed with autism spectrum disorder. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 31, 11-18.

Tae Hoo, K. & Ong Ian Li, E. (2018). Mandala Art Therapy: Intervention for Individual with Autism Spectrum Disorder (ASD). *Jurnal Psikologi Malaysia*, 32 (1) (2018): 97-113
ISSN-2289-8174

Tanaka, K. (2018). *An Illustrated History of the Mandala: From Its Genesis to the Kalacakratantra*. Somerville: Wisdom Publications

Ullmann, P. (2017). *Art Therapy and Creative Approaches for Children with Autism*. California: Smashwords.

Van der Kolk, B. (2014). *The body keeps the score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma*. New York: Penguin Books.

Van Lith, T. Stallings, J. W. & Harris, C. E. (2017). Discovering good practice for art therapy with children who have Autism Spectrum Disorder: The results of a small scale survey. *The Arts in Psychotherapy*, 54: 78–84

Vygotsky, L.S. (1978). *Mind in society: the development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press

Wadson, H. (2010). *Art psychotherapy*. Philadelphia: Wiley & Sons

Waller, D. (1991). *Becoming a profession: the history of art therapy in Britain 1940 – 82*. London: Routledge

Wang, C., Geng, H., Liu, W. & Zhang, G. (2017). Prenatal, perinatal, and postnatal factors associated with autism: A meta-analysis. *Medicine*, 96: 6696

Wang, S. (2020). The Effect of Art Therapy on Children with Autism. Conference on Social Science and Natural Science, 948 – 951. DOI: 10.38007/Proceedings.0001372

Weitlauf, A. S., Mc Pheeters, M. L., Peters, B., Sathe, N., Travis, R., Aiello, R., Williamson, E., Veenstra-VanderWeele, J., Krishnaswami, S., Jerome, R., Warren, Z. (2014). Therapies for Children with Autism Spectrum Disorder: Behavioral

Interventions Update. Comparative Effectiveness Review, 137. Rockville, MD: Agency for Healthcare Research and Quality

Woodward, L. (2020). Carl Rogers in 'The Wiley Encyclopedia of Personality and Individual Differences: Models and Theories', Carducci, B. J., Nave, C. S., Mio, J. S., Riggio, R. E. New York: John Wiley & Sons Ltd.

Yanardag, M., Ergun, N., & Yilmaz, I. (2009). Effects of adapted exercise education on physical fitness in children with autism. *Turkish Journal of Physiotherapy Rehabilitation*, 20, 25-31.

Yap, B. C., Mohd S., A. and Jusoff, K. (2011) *Portrait drawings therapy: windows of hope for children with autism spectrum disorder*. World Applied Sciences Journal, 14: 44-51. ISSN 1818-4952; ESSN: 1991-6426

Yücesoy, Y., Bağlama, B., & Tüzel, M. (2020). Art Education, Therapy Interventions and School Management in Autism. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*, 12 (1), 334-349. doi:10.18662/rrem/217

Zheng, Z., Zheng, P. & Zou, X. (2018). Association between schizophrenia and autism spectrum disorder: a systematic review and meta-analysis. *Autism Research*, 11, 1110–1111

Πηγές Διαδικτύου

Claudia, M. G. (2014). Arts Therapy Group for Women who experienced trauma. Ανακτήθηκε στις 21 Απριλίου 2022 από: <http://www.mullumbimbyarttherapy.com/wp-content/uploads/2012/06/009sm-300x184.jpg>

Focus Comic (2020). Focus Comic free art camp for autistic kids. Week 27. Ανακτήθηκε στις 22 Απριλίου 2022 από https://www.focuscomic.com/wp-content/uploads/2020/02/IMG_3777-768x1024.jpeg

Institute of Projective Drawings (2017). What Does a Family Drawing Reveal? Ανακτήθηκε στις 15 Απριλίου 2022 από <https://arttherapycoursesonline.com/wp-content/uploads/2017/01/csaladraiz-orvosnal.jpg>

Joelrieves (2014). ADHD and Frustration. Ανακτήθηκε στις 15 Απριλίου 2022 από: <https://www.joelrieves.com/wp-content/uploads/2014/09/anger-and-frustration-warren-miller.jpg>

Kristinceline (2015). Healing With Mandala Art Therapy. Ανακτήθηκε στις 22 Απριλίου 2022 από: <https://i0.wp.com/artofcounselingstpaul.com/wp-content/uploads/2015/11/mandala.jpg?resize=426%2C426&ssl=1>

Marcos, L. (2016). How Low-Budget Art Projects Can Enhance The Lives Of Children With Autism And Other Learning Differences. Ανακτήθηκε στις 15 Απριλίου 2022 από: <https://i0.wp.com/the-art-of-autism.com/wpcontent/uploads/2016/10/KeriBowersartclass9.jpg?w=720&ssl=1>

Neuendorf, H. (2015). The Prinzhorn Collection in Heidelberg Shines a Light on the Art of Mental Patients. Ανακτήθηκε στις 20 Απριλίου 2022 από <https://news.artnet.com/app/news-upload/2015/04/2015-28-04-prinzhorn-sammlung.png>

Tyagi, D. (2018). Why children with autism need art therapy now, more than ever? Ανακτήθηκε στις 22 Απριλίου 2022 από: <https://img1.rapidleaks.com/2018/04/art-therapy-for-autistic-kids.jpg>